

УДК 811.111'42

ПІДХОДИ ДО ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ДЕЙКСИС»: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА СПЕЦИФІКА

**Ващинська Я.Б., викладач кафедри іноземних мов
Національний університет «Львівська політехніка»**

У статті розглядаються різні визначення поняття «дейксис», проаналізовано особливості та специфіку поняття, його сутність, структура, характеристика. З'ясовано основи та розкрито зміст типології дейксису в сучасній когнітивно-прагматичній парадигмі. Окреслено принципи узагальнення концепції дейксису. Викладено історичний огляд розвитку поняття та висвітлено основні аспекти та специфіку вивчення на сучасному етапі розвитку лінгвістики.

Ключові слова: дейксис, прагматика, когнітивна лінгвістика, типологія дейксису, лінгвістика тексту, теорія комунікації.

В статье рассматриваются различные определения понятия «дейксис», проанализированы особенности и специфика понятия, его сущность, структура, характеристика. Выяснена основа и раскрыто содержание типологии дейксиса в современной когнитивно-прагматической парадигме. Определены принципы обобщения концепции дейксиса. Изложен исторический обзор развития понятия, освещены основные аспекты и специфика изучения на современном этапе развития лингвистики.

Ключевые слова: дейксис, прагматика, когнитивная лингвистика, типология дейксиса, лингвистика текста, теория коммуникации.

Vashchynska Ya.B. APPROACHES TO INTERPRETING CONCEPT «DEIXIS»: GENERAL CHARACTERISTICS AND SPECIFICS

Different definitions of «deixis» are considered in the article, the peculiarities and specifics of the concept, its essence, structure, and characteristics are analysed. The foundations and the contents of the typology of deixis in the modern cognitive-pragmatic paradigm are revealed. The principles of generalization of the concept of deixis are outlined. A historical overview of the development of the notion is presented and the main aspects and specifics of study at the present stage of the development of linguistics are highlighted.

Key words: deixis, pragmatics, cognitive linguistics, typology of deixis, text linguistics, communication theory.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку лінгвістики характеризується підвищенням інтересу науковців до проблем мовної комунікації, та, зокрема, дейксису, що вказує на основні компоненти мовленнєвої ситуації, які є необхідними для здійснення комунікації. До мовних елементів, семантика яких пов'язана з комунікацією, насамперед відносять дейктичні елементи і засоби суб'єктивної модальності – егоцентричні елементи. Зазвичай під егоцентричними елементами розуміються слова і вирази, які орієнтовані на «я» мовця в момент мовлення. Дейксис – це категорія, без якої неможлива комунікація в будь-якій мові, в цьому плані його можна визнати мовною універсалиєю.

Дейксис відображає здатність мови встановлювати відносини учасників комунікації між собою, локалізувати акт мовлення в просторі і часі щодо «я» мовця. Проблему вивчення дейксису відносять до такої актуальної галузі дослідження сучасної лінгвістики, як вивчення суб'єктивності в мові. В основі ж концепту «дейксис» лежить зв'язок, що існує між актом комунікації та висловлюванням як його результатом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Загальні аспекти ключових моментів вивчення дейксису викладені в роботах багатьох видатних лінгвістів кінця XIX – середини XX (К. Бругман, Ч. Пірс, А. Норен, О. Єсперсен, К. Бюлер, О.М. Пешковський, Б. Рассел, Г. Рейхенбах, Е. Бенвеніст, У. Вайнрайх, П.О. Флоренський, М.М. Бахтін, Л.В. Щерба, Р. Якобсон та ін.), проте вони не виходило за межі граматики. Серед сучасних дослідників дейксису слід назвати У. Чейфа, Дж. Лайонза, С. Левінсона, У. Віземанна, Р. Перкінса, Х. Дісселя, Н.Д. Арутюнову, Ю.Д. Апресяна, Т.В. Булигіну, В.З. Дем'янова, О.В. Падучеву, О.М. Вольф, І.А. Стерніна, О.Є. Кібрика та багато інших, які досліджують питання вираження категорій просторового, темпорального або персонального дейксису. Дослідженню ступеня дейктичності деяких частин мови присвячені роботи М.Б. Бергельсон, А.Є. Кібрика, Й.А. Стерніна, О.В. Падучевої, Є.Л. Єрзинкян. Розробкою поля дейктичності займається Н.А. Сребрянська

Виділення невиділених раніше частин загальної проблеми. Варто зазначити, що якщо раніше вивчення дейксису не вихо-

дило за межі граматики, то сьогодні дейксис є проблемою багатьох напрямків лінгвістики, зокрема теорії мовних актів, теорії референції, лінгвістики тексту, теорії комунікації, прагматики, семіотики, семантики, комп'ютерної лінгвістики тощо. Як зазначає К.Ю. Щербаков, «дейксис як універсальне мовне явище розглядався в лінгвістиці у зв'язку із загальними питаннями теорії вказування і дейктичної референції; вивчався з позицій того, хто говорить і спостерігача; розглядався в рамках функціонального підходу; термінах психолінгвістики; досліджувалися функціональні аспекти дейксису в наративі; створювалися моделі, що розширюють традиційну сферу вживання дейктичних засобів мови» [10, с. 24]. Однак до теперішнього часу коло проблем, пов'язаних з аналізом функціонування дейктичних координат, не знайшло однозначного вирішення, що пов'язано з унікальною мовною природою дейксису як лінгвістичного механізму.

Мета. Таким чином, метою даної розвідки є проаналізувати особливості трактування поняття «дейксис», узагальнити типологію дейксису в англійській мові, виокремити специфіку та проблеми вивчення дейксису на сучасному етапі розвитку лінгвістики.

Виклад основного матеріалу досліджень. Загальновідомо, що будь-яке висловлювання не може бути виконано без вказівки часу і простору. Сприйняття часу і орієнтація в просторі є визначальними факторами людського спілкування і ширше – життєдіяльності. Тому функції дейктичних одиниць, обсяг їх значення є особливо важливими в процесі мовної комунікації. «Людині дейксис потрібен для орієнтації в мові, тому що мова, позбавлена дейктичних коштів, може бути абсолютно незрозумілою для співрозмовника» [10, с. 18]. Розглядаючи мову, в першу чергу, як засіб спілкування та передачі інформації, необхідно відзначити, що саме дейксис є ключовою властивістю цієї функції мови.

Поняття дейксису існує ще з античних часів (граматики стоїків, Діонісія Фракійського, Аполлонія Дискола). Термін був запозичений із формальної логіки і в перекладі з грецької (*deiktikos*) означає «вказування», що й відображає основну функцію дейксису. Поняття і термін «дейксис» використовуються в мовознавстві для характеристики вказівки як значення або функції мовної одиниці, що виражається лексичними та граматичними засобами. Загальноприйнятим є трактування дейксису як одного із способів референції,

при якому певні мовні елементи – дейктики – відсилають до позамовних об'єктів і ситуацій, інтервалів часу і ділянок простору, вказуючи на відношення зазначеного до мовного акту, тобто його учасників, часу і місця промови [5, с. 34].

У лінгвістичній літературі відображені різноманітні погляди на природу такого фундаментального універсального механізму мови, як дейксис. По-перше, назва самої вказівної одиниці фіксується по-різному (Б. Рассел, 1940 р. – егоцентрик (*egocentric particular*), О. Єсперсен, 1923 р. – шифтер (*shifter*), Ч. Пірс, 1940 р. – індексальний знак (*index*), Г. Рейхенбах, 1947 р. – рефлексивний символ (*token reflexive word*), Дж. Бар-Хілел, 1954 р. – індексикал (*indexical expression*), Е. Бенвеніст, 1974 – автореферентні слова, К. Бюлер, 1982 – дейктичні слова. По-друге, не визначений лінгвістичний статус дейктичних елементів, до яких традиційно зараховували лише вказівні та особові займенники і деякі займенникові прислівники місця і часу. Тривалий час вважалося, що прерогатива передачі дейктичного значення залишається за займенниками. При цьому лінгвісти виходили з того, що займенники не мають свого власного значення, тому що вони тільки виконують вказівку на певний предмет.

Надалі з розвитком теорії дейксису головний акцент перемістився з тих елементів, які виконують функцію вказівки, на те, на що ці елементи безпосередньо вказують. Відповідно до такого підходу визначення дейксису приймає такий вигляд: «Дейксис являє собою локацію або ідентифікацію осіб, предметів, подій, процесів і дій, про які говорять або до яких відсилають, відносно просторово-часового контексту, що створюється і підтримується актом висловлювання і участю в ньому партнерів мовлення [13, с. 347].

До подібного тлумачення близький і підхід Ч. Філлмора: він вважає дейктичними одиницями мови такі лексичні та граматичні одиниці, які допомагають побачити крізь певний соціальний контекст, ідентифікувати в ньому учасників акту спілкування, їх розташування в просторі, час здійснення цього акту спілкування. Принципово важливим є те, що, на думку цього лінгвіста, дейксис відображає таку категорію, як «позиція, точка зору спостерігача» [12, с. 43]. Універсальність категорії дейксису підкріплена низкою факторів. По-перше, універсальними є поняття, на яких базується дейксис (простір і час як загальні форми існування матерії). По-друге,

вказівна функція дейксису властива будь-якій мовній системі. По-третє, універсальним є фактор спостерігача, який утворює когнітивну основу багатьох мовних понять.

Середрізних трактувань дейксису базисною виступає семіотична концепція структури дейксису, започаткована К. Бюлером. Вона спирається на класичну дейктичну тріаду – «Я – ТУТ – ЗАРАЗ» (*Hier – Jetzt – Ich – Origo*) [4, с. 37]. Вихідним елементом системи дейктичних координат є «Origo» (центр) вказівного поля, який виступає в якості точки відліку під час орієнтації людини в часі та просторі. Дейктична лексика егоцентрична, її семантичним базисом є поняття «Я», «EGO», «ТОЙ, ХТО ГОВОРИТЬ». Фігура мовця організує семантичний простір висловлювання; вона є тим орієнтиром, щодо якого в акті комунікації ведеться відлік часу та простору, а крім того, посилення на фігуру мовця утворює ядро тлумачення двох основних просторових та часових дейктичних слів природної мови: «ТУТ» і «ЗАРАЗ». «Я» – це завжди мовець, «ТУТ» – це місцезнаходження мовця в момент комунікації і «ЗАРАЗ» – це момент комунікації. Звідси й підґрунтя для визнання більшістю лінгвістів трьох основних типів дейксису: персонального (особового), просторового (локального) і часового (темпорального).

В історії розвитку лінгвістичної думки є чимало типологій класифікації дейксису. Зокрема, К. Бюлер у своїй праці «Теорія мови» пропонує типологію дейксису, яка ґрунтується не на особово-просторових критеріях, а на ступеневі участі уяви в ідентифікації об'єкта, на який вказує дейктичний елемент. К. Бюлер розрізняє три типи дейксису [4, с. 52]: дейкис видимий (*demonstratio ad oculos*) – зазначення того, що знаходиться в полі зору мовця; дейкис контекстуальний, або анафоричний, який вказує на раніше вжите слово; дейкис уяви або мисленнєвий дейкис (*Deixis am Phantasma*), який вказує на те, що відсутнє в полі зору мовця і не згадувалося в контексті, але відоме співрозмовникам на основі їх знань про даний предмет, причому ці знання здобуті до заданої ситуації.

Німецький вчений К. Бругман створив свою типологію дейксису ще в 1904 році. Він виділяє: нейтральний дейкис (*Der – Deixis*), наприклад, слова «ось», «це»; дейкис із зазначенням сфери мовця (*Ich – Deixis*), наприклад, слова «я», «мій», «тут, біля мене»; дейкис із зазначенням сфери співрозмовника (*Du – Deixis*), наприклад, слова «ти», «твій»,

«тут, біля тебе»; дейкис із зазначенням віддаленості об'єкта від мовця (*Jener – Deixis*), наприклад, слова «той», «там».

Р. Лаков пропонує поділяти дейкис на темпорально-локальний, дискурсивний та емоційний [12, с. 349]. Ч. Філмор розрізняє особовий, просторовий, часовий, соціальний та дискурсивний дейкис [12, с. 34]. Г. Рау виокремлює такі види дейксису: екстралінгвістичний дейкис, дейкис ставлення до вигадки, дейкис конструктивних фантазій, текстовий дейкис, аналогічний дейкис, неогоцентричний дейкис, анафоричний дейкис [14, с. 26]. Р. Брехт виділяє ендофоричний та екзофоричний типи дейксису в залежності від того, де знаходиться центр орієнтації – всередині висловлювання чи поза ним [11, с. 495].

До мовних елементів, семантика яких пов'язана з комунікацією, насамперед відносять дейктичні елементи і засоби суб'єктивної модальності, поєднуючи їх терміном егоцентричних [6, с. 44]. Зазвичай під егоцентричними розуміються слова і вирази, які орієнтовані на «Я» мовця в момент мовлення. Тобто дейкис відображує здатність мови встановлювати відносини учасників комунікації одне з одним, локалізувати акт мовлення в просторі і часі щодо «Я» мовця. Оскільки дейктична лексика егоцентрична, то ключове місце в її інтерпретації займає постать суб'єкта, що говорить, який, як відомо, є центральною категорією прагматики [10, с. 48]. Отже, прагматичний аспект включений у значення будь-якої дейктичної одиниці, а ідентифікація референта є неможливою без знання точки відліку, тобто позиції адресата чи адресанта. У даному ракурсі фактично досліджуються не власне дейктичні одиниці, а мовленнєва поведінка людей у певних ситуаціях.

Засоби дейксису служать для актуалізації компонентів ситуації мовлення і компонентів денотативного змісту висловлювання (мовленнєвого акту). Дейктичні засоби мовного коду не мають чіткого закріпленого за ними змісту: його щораз визначають конкретні обставини комунікативного акту [2, с. 272]. Це перш за все, займенники (*I, we, you, this, that, someone* та ін.), прислівники різного походження (*here, there, then, now, today, tomorrow, yesterday, higher, lower* ін.), прономіналізовані слова, насамперед прикметники (*present, past, future, next, last* та ін.), числівники, деякі частки; дейктичний елемент також може входити в лексичне та граматичне значення слів, словоформ. Слід також зазначити, що дейктичний компонент явно або приховано може

бути присутнім у лексичних значеннях багатьох слів. Наприклад, дієслово *come* вказує на рух, скерований до спостерігача, дієслово *go* – від спостерігача.

Визнання мовця в якості основної категорії послужило поштовхом для більш широкої інтерпретації дейксису. Вказівне значення, пов'язане з етимологією дейксису, поступово редукується, а на перший план виступають орієнтованість на того, хто говорить, і шифтерність переданого значення [3, с. 80]. Таким чином, усі ті випадки, коли мовець щось співвідносить зі своїм *ego*, можуть бути визнані дейксисом.

Із розвитком когнітивного підходу до вивчення мови, який завойовував все більше і більше прихильників, під час вивчення дейксису виникла потреба враховувати не тільки власне лінгвістичні чинники, а й брати до уваги когнітивну діяльність або чуттєве сприйняття суб'єкта під час використання ним дейктичних одиниць. «У системі мови, в її граматичному ладі і лексиконі відображається те, як людина бачить навколишній реальний світ і своє місце в ньому, при цьому умови природного місця існування окремої мовної общини відіграють першорядну роль у формуванні концептуальної системи тієї чи іншої мови» [8, с. 25]. Когнітивна діяльність людини знаходить своє особливе відображення в мові і в тому числі у сфері дії дейксису.

Загалом, як зазначає М.Ю. Рябова, в сучасній лінгвістиці існують кілька підходів до інтерпретації поняття «дейксис», які при спільності в розумінні дейксису як вказівки на *ego* мовця розрізняються своїми акцентами [9, с. 43]:

1) релятивний підхід, що визначає дейксис як локалізацію та ідентифікацію об'єктів і ситуацій, про які йдеться у висловлюванні, відносно просторово-часового контексту, який задається актом висловлювання або участю в ньому адресата та адресанта;

2) процедурний підхід, при якому під дейксисом розуміється процедура ідентифікуючої референції, тобто лінгвістичний інструмент, що дозволяє сфокусувати увагу на певній конкретній одиниці, яка є частиною дейктичного простору. Тим самим мовець звертає увагу інших учасників комунікації на елементи мовного спілкування, які на його думку є важливими;

3) функціонально-семантичний підхід, згідно з яким дейксис інтерпретується за характером функцій і семантики системних дейктичних засобів і умов структурної орга-

нізації мовних актів, у плані актуалізації, «переводу» системи мови в мовлення;

4) прагматичний підхід, що представляє дейктичні засоби як свого роду «прагматичні змінні» апарату локації, що складається з різноманітних знаків-індексів, значення і функції яких можуть бути визначені тільки в безпосередньому співставленні з актом мовлення в момент його протікання.

Природно, що дейктичне значення передається не саме по собі, а за допомогою певних елементів, які здійснюють передачу цього самого значення. Специфіка будь-якого дейктичного слова обумовлюється його особливою природою. Тому основними властивостями дейктичних слів, на думку С.Д. Кацнельсона, є ситуативність, егоцентризм, суб'єктивність, миттєвість актуального значення [7, с. 78]. Під ситуативністю розуміється певна залежність від контексту повідомлення, егоцентризм має на увазі орієнтацію на мовця, суб'єктивність характеризується абсолютним співвіднесенням дейктичних слів з ознаками суб'єкта мовлення і, нарешті, неодмінна зміна значення дейктичних слів під час зміни контексту обумовлює миттєвість їх актуального значення. Характеристика рис дейктичних слів та виразів, яку подає Ю.Д. Апресян, доповнює загальну картину [1, с. 26]:

1) егоцентризм;

2) протиставлення «Я – не Я» як основа головної опозиції, що організує дейктичні засоби мови, – опозиція ближчого (проксимального) і віддаленого (екстремального) дейксису;

3) наявність первинного та вторинного дейксису. Первинний дейксис – це дейксис діалогу, ситуації живого спілкування, коли адресат і адресант перебувають в одній і тій самій ситуації мовлення. Вторинний дейксис не пов'язаний безпосередньо з конкретною мовленнєвою ситуацією; це дейксис переповідання, нарації. Його особливість – незбіг місця мовця з просторовою точною відліку;

4) власне дейктична функція мовних елементів може ускладнюватись низкою семантико-прагматичних комунікативних смислів. Найзагальнішим типом останніх є членування дейктичних слів та виразів на визначені (я, ти, тут, тепер та ін.) і невизначені (хтось, десь, колись, якимось та ін.).

Дейктичні одиниці можуть вживатися для вираження трьох базових функцій: жестової, символічної і анафоричної [4, с. 67]. Такий розподіл ґрунтується на функціональному критерії класифікації. Жестове використання

дейктичних одиниць здійснює супровід мовної вказівної дії будь-яким фізичним жестом, що характерно для реальної комунікації. Символічне вживання передбачає знання певних аспектів комунікативної ситуації і пов'язано з прагматичним значенням висловлювання. Анафоричне вживання дейктичних одиниць спирається на принцип корелативності дейктичних одиниць із певними елементами в попередньому уривку дискурсу. Таке зустрічається, як правило, в письмових текстах, хоча і в усній мові мовець часто використовує дейктичні елементи анафорично. Крім того, «дейксис служить для формування зв'язності й цілісності дискурсів (текстів), внесення мовцем різноманітних семантико-прагматичних нюансів смислу, – тобто вияв прагматичної компетенції» [2, с. 274].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, різноманіття підходів до вивчення дейксису дозволяє досліджувати даний лінгвістичний механізм з усіх боків і в усіх його можливих проявах. Крім того, вивчення дейксису в сучасній лінгвістиці пояснюється ще й тим, що діапазон його вживання вельми широкий, тому що будь-яке висловлювання характеризується прив'язаністю до простору і часу. Різні підходи до вивчення дейксису не суперечать, а, швидше, доповнюють одне одного, що дозволяє отримати цілісний лінгвістичний опис дейксису. Той факт, що на сьогодні теорія дейксису не володіє уніфікованим термінологічним апаратом, не звужує, а розширює її дослідні горизонти. Зіткнення протилежних точок зору дозволяє звернути увагу на ті питання, які залишилися б поза уваги дослідників випадку принципової одноманітності теоретичних викладок, що відкриває горизонт для подальших розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира. Семиотика и информатика. Сборник научных статей. 1986. Вып. 28. С. 5–33.
2. Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики. Львів: ПАІС, 2010. 336 с.
3. Бурлакова В.В. Дейксис. Спорные вопросы английской грамматики. Л.: Изд-во Ленингр. унта, 1988. С. 74–88.
4. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. М.: «Прогресс», 2000. 528 с.
5. Веселкова О.Н. Темпоральная организация немецкого нарратива (Дейктическая трактовка претерита): дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.04 «Германские языки». Архангельск, 2004. 258 с.
6. Виолина М.И. Временной дейксис в повествовательном тексте. На материале французского языка: дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.05 «Романские языки». Москва, 2002. 176 с.
7. Кацнельсон С.Д. Язык и мышление: Из научного наследия. М.: Языки славянской культуры, 2001. 267 с.
8. Кравченко А.В. Принципы теории указательности: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук: спец. 10.02.019 «Теория языка». М., 1995. 54 с.
9. Рябова М. Ю. Временная референция в английском языке: дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук: спец. 10.02.04 «Германские языки». Санкт-Петербург, 1995. 459 с.
10. Щербakov К.Ю. Прагматика дейктических полей с разноплановой структурой. На материале английского языка: дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.04 «Германские языки». Кемерово, 2005. 167 с.
11. Breht R.D. Deixis in embedded structures. Foundations of Language. International Journal of Language and Philosophy. Dordrecht-Holland: D. Reitel Publishing Company, 1974. Vol. 11, № 4. P. 489–518.
12. Fillmore Ch. J. Towards a descriptive framework for spatial deixis // Speech, Space and Action: Studies in Deixis and Related topics, R. Jarvella, W. Klein (eds.). New-York: John Wiley & Sons, 1982. P. 31–59.
13. Lakoff R. Remarks on this and that. Berkeley Studies in Syntax and Semantics. L.: The MIT Press, 1974. P. 345–356.
14. Rauh G. Aspects of Deixis. Essays on Deixis; ed. G. Rauh. Tübingen: Narr, 1983. P. 9–60.